

GIEDRIUS SUBAČIUS

ŽEMAIČIŲ MĄSTYMO APIE BENDRINĘ KALBĄ ISTORIJOS METMENYS

Gerai žinoma, kad XIX a. padaugėjo žemaitiškų raštų. Jau ir XVIII a. antroje pusėje imta žemaitiškai spausdinti knygy. Tačiau ryškesnis mąstymas apie bendrinės kalbos (bk) norminimą matyti tik XIX amžiuje. Čia visų pirma stengtasi trumpai aprašyti sąmoningiausias norminimo lygmuo - kaip žemaičiai svarstė ir suprato žemaitiškų lyčių reikalingumą ar tinkamumą bendrinei kalbai. Nuoseklių tyrimų iki šiol nėra. Apskritai XIX a. lietuvių kalba yra tirta ne taip jau mažai, apie ją daug rašė Petras Jonikas, Vincas Maciūnas, Jonas Palionis, Zigmas Zinkevičius ir kt. Vis dėlto mąstymo aspektai neretai likdavo tik antraeiliai.

Pradžia.

Žemaitiškų tekstų pradžia buvo XVIII amžius. Tada pradėjo būti spausdinamos knygos, turinčios ir žemaitiškų lyčių: pavyzdžiui, knygoje *Ziwatas Pona yrDiewa musu Jezusa Christusa* jos tiesiog dominuote dominavo. Tačiau tada dar neįstai bk ilgesio. Jurgio Lebedžio žodžiais, „po 1800 metų gausėja rašytojų [rašiusių lietuviškai] skaičius. Vyksta persilaužimas - perėjimas iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą“.

Tai galima reformuluoti - pirmąjį dešimtmetį ne tiek silpo lenkų kalba, kiek pradėta mąstyti galimybė ir lietuvių ar žemaičių kalbai tapti bendrine - bendra ir vienoda visiems viešąja tautos kalba.

Maciūnas atpasakojo Ksavero Bogušo mintis, kad šis dar 1803 m . Lietuvoje matęs tik abejingumą lietuvių kalbai, tad ir jokia mąstymo apie ją negalėję būti: „Bohušas rašo Čartoryskiui (1808). būdama s mokyklų vizitatoriumi (t. y. 1803 m.) išvažinėjęs visą Lietuvą skersai ir išilgai; jau tada visur tyrinėjęs, ar nerasiąs kur kokio paminklo, rankraščio, kokio lietuviško dokumento; visur tačiau sutikęs visišką nežinojimą, abejingumą, kažkokį proto atbukimą ir pažiūrą, kad neverta vargintis dėl dalyko, kurs neduosiąs jokios naudos...“

Atrodo, dar iš tikrųjų nesimato ryškesnio noro vertinti ar rūpintis lietuvių kalba. Tačiau pats Bogušo lietuviškų dokumentų ar rankraščių ieškojimas rodo, jog vis dėlto ta kalba jau ėmė rūpėti. Pirmasis stiprus impulsas norminti bendrinę kalbą tada buvo to paties Bogušo išleista knyga *O początkach narodu i języka Litewskiego rozprawa* (1808). Tai plati studija apie lietuvių kalbą, rašyta, kad „lietuvių kalba nuo greitos žūties būtų išgelbėta“. Bogušo veikalas iš tiesų skelbė naujos epochos pradžią, turėjo įtakos daugeliui Lietuvos kultūros veikėjų. Ir Vincas Maciūnas apie 1810 metus jau rašė kitaip: „Kiek turimoji medžiaga leidžia spręsti, apie 1810 m . domėjimasis lietuvių kalba labai ryškus [...]. Taigi gal ir būtų galima XIX a. pirmąjį dešimtmetį laikyti to lietuviškojo sąjūdžio pradžia.“ Vis dėlto Bogušas skelbė „kad“, bet neskelbė „kaip“.

Vienas iš pirmųjų išlikusių bandymų teoriškai svarstyti kalbos bendrinimą yra jau pačioje antroje dešimtmecio pradžioje poeto Antano Klemento vyskupui Juozapui Arnulfui Giedraičiui siųstos žemaitiškos eilės *Donis pridera* (1810), kur mąstomas ir reikalas bendrinei kalbai pasirinkti

žemaitišką pagrindą: „nenoriu sakau: Telszių kalba peykti;/ Dar troksztu szłowie anay priderunti teykti -/ N u Warniu, Telszia esu netolij padieti,/ Ab u wydu i Ziemayčiu - (Jog tayp sznek girdieti:) -/ Jsztu paskuyto priguł teysybie pažinti:/ Kad kałba musyszkie reyk tikroiu wadinti -/". Klementas svarstė ir priežastis, kodėl žemaičiai rašo aukštaitiškai (lietuviškai): „Kad unt alementoriaus iem wakus mokiti,/ Pas tokiu žodziu pratin; kapp warstoy Lijtuwa!/ Nes iszpaustuwes raszta tynay arciaus buw a -/”9.

Vadinasi, kadangi spaustuvės elementoriams leisti yra Lietuvoje, jie ir leidžiami lietuviški (aukštaitiški), ne žemaitiški, ir žemaičiai priversti iš jų mokytis lietuviškai. Sprendimas žemaitiškiems raštams leisti galėtų būti spaustuvės įsteigimas Varniuose ar Telšiuose: „Kad Warnia, arba Telszia anus sau turietum,/ Kapp cia aplink uu kałb; tayp rasziti pradietum -/”. Klementas žinojo vykusią tam tikrą konkurenciją tarp didžialenkių ir mažalenkių tarmių: „Kur ira tyn dydyi; ir maži wadinti, / Wyjni nu untru prisz sau kałbu neabkinti”. Vieni kitų tarmės net nekentė! Ir toliau pastebėjo - „Wyinok maži=Linka tur rasztųši isz gali”, net nors „Dydeśni unt mažuiu, parstou Kałba gali”. Raštuose pirmąją mažalenkiai, ne didžialenkiai, nors didžialenkiai galios ir daugiau turj. Kad ir kaip nepatiktų didžialenkiams, knygos esančios spausdinamos mažalenkių dialektu. Čia Klemento sugestionuojama, kad bendrinei kalbai visai tiktų žemaičių tarmė, nors jos teritorija ir mažesnė už aukštaičių. Didžiosios Lietuvos teritorija rodosi esanti vientisa, turinti turėti ir vieną bendrinę kalbą. Tačiau kažin ar pats Klementas galėjo tikėti pavyksiant primesti žemaičių tarmę ir aukštaičiams, kažin ar buvo tikras, kad tai būtina. Toji mintis turbūt teliko atsargi sugestija, vangi vyskupo galios viltis.

Klementas neįtikino Giedraičio rašyti žemaitiškai, ir vyskupas 1816 m. išleido Naująjį testamentą aukštaitiškai. Neseniai Aldonos Prašmantaitės atrastame Giedraičio rašinyje „Lietuvių tautos, kalbos ir literatūros aprašymas Vyriausiajam Sankt Peterburgo Biblijos komitetui”¹¹ (1813) bendrinės kalbos teorijos esmė nusakyta taip: „Norint gerai lietuviškai rašyti, reikia gerai mokėti lietuviškai ir kalbėti žemaitiškai. Sandarą, arba konstrukciją, išlaikyti lietuvišką, o tarimą žemaitišką, kuris yra grynas ir malonus”^{1 2}. Iš tikrųjų, jo Naujasis Testamentas ištiesi aukštaitiškas. Bet kurti bendrinę rašomąją kalbą vienos tarmės pagrindu, o skaityti - kitos, reiškia iš viso nesirūpinti tartimi, leisti tarti, kaip kas nori. Taigi Giedraičio supratimas apie šnekamąją bk dar labai miglotas. Jis rėmėsi Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių bei Didžiosios Lietuvos vidurio aukštaičių rašomųjų kalbų tradicijomis, kurios turėjo daug bendrų ypatybių. O taikydamasis prie Žemaitijoje atsirandančio noro rūpintis ir žemaičių kalba, Giedraitis toleravo žemaitišką aukštaitiško teksto skaitymą. Taigi Klemento mintys kryo į žemaitišką bendrinę kalbą, o Giedraičio - buvo veikiamos aukštaitiškos tekstų tradicijos, su išlyga, kad tie tekstai gali būti skaitomi ir žemaitiškai.

Antrajame dešimtmetyje be Klemento ir Giedraičio neturime kitų išlikusių svarstymų apie bk (nežinome buvusios Aleksandro Butkevičiaus 1811 m . gramatikos turinio). Klemento mąstyta nedrąsiai ir apytiksliai, Giedraičio - tvirtai bet senoviškai. Matyt, antrąjį dešimtmetį būtų galima laikyti tylaus, dar išoriškai nelabai matom o teorinio brendimo laikotarpiu. Atsargus ir paviršutiniškas Klemento bei Giedraičio mąstymas - dar tik preliudija kurti konkretesniems projektams. Trečiojo dešimtmečio pradžia jau pilna ir išorinių permainų. Kaip rašė Jurgis Lebedys, „1822-1823 metai buvo gyvesnės studentų veiklos pradžia, pakilimo metai visame kultūriniame-literatūriniame lietuvių gyvenime.” Vien 1823 m. išleidžiama nemažai nereliginio (ar ne tik religinio) turinio lietuviškų knygų. Simonas Stanevičius išspausdina Mikalojaus Daukšos Postilės ištraukų, *knygeles Apie darimą walge ysz kiarpiu islandu* ir *Historyia szwenta* su lietuviškų žodžių žodynėliu, Kiprijonas Nezabitauskis

išleidžia knygėlę [Surinkimas Dasekimu par Mokintus Žmonias \[...\] apy bytes](#), Juozapas Rupeika - [Jonas isz Swisłoczes](#). 1822 m . Kazimieras Kontrimas įteikia Lietuvių kalbos lektorato Vilniaus universitete projektą.

Jau konkrečią programą, kokia turėtų būti žemaičių bk, susikūrė Dionizas Poška trečiojo dešimtmečio pradžioje. Lebedžio žodžiais, „[centrinis asmuo lietuvių literatūroje tuo metu \[apie 1821-22 m.\] buvo D. Poška](#)“. Šiaip jau Poška buvo apibrėžęs lyg ir planą, ko naujai etninei lietuvių kultūrai reikia pirmiausia. Pagrindinius punktus tai kultūrai apie 1823 m . jis formulavo tris: istorija, žodynas ir gramatika - visi lietuvių kalba rašyti ar lietuvių kalbos veikalai. Ir Poškos bendrinės kalbos projektas, dažnai mėgstamas cituoti, yra žinomas iš jo 1824 m. balandžio mėnesio laiško prof. Ivanui Lobjkai. Poškos išvada aiški: „Žemaičių kunigaikštijos vidurio tarmė, man rodosi, yra geriausia ir turi būti pavyzdinė“, „aš ne iš savo galvos tai ištraukiau, ne iš kelių spėjimų šią trečiąją tarmę suformulavau, bet taip kalba pats Žemaičių vidurys [...], kurio centre yra miestelis Viduklė [...], teisingą lietuvių kalbos tarmę, pasieniuose nesudarkytą, išlaikęs“.

Kitaip sakant, bk kurti jis rinkosi savo žemaičių dūnininkų tarmę ir norėjo, kad visi Didžiosios Lietuvos lietuviai ir žemaičiai ją imtų laikyti sava, ja rašytų. Tai, kas Klementui atrodė siektina, Poškai jau tapo darytina. Pats Poška irgi ne iš karto bus taip apsisprendęs. Pirmasis jo rašymo etapas galėtų būti įvardytas apskritai kaip poreikio kurti bk atsiradimas ir tylus ieškojimas, kaip tai daryti - jį galima datuoti maždaug nuo Bogušo veikalo pasirodymo (1808) iki trečiojo dešimtmečio pradžios. 1809 m . laišką Giedraičiui parašęs dar su gana daug aukštaitiškų fonetikos, morfologijos elementų, paimtų iš senosios aukštaitiškų raštų tradicijos, antrąjį dešimtmetį ir trečiojo pradžioje nemažai ieškojo tikslesnių būdų kalbai užrašyti, ir pamažu jo tekstuose pradėjo rasti daugiau žemaitiškų lyčių, imančių persverti buvusias aukštaitiškas. Kitaip sakant, Poškos rašybos sistemos evoliucija susijusi su jo pastangomis rinktis tarp aukštaitiškų ar žemaitiškų fonetinių lyčių, o keitimo kryptis - gana naujoviškų žemaitiškų formų link.

Tad antrasis etapas prasidėjo, kai Poška galutinai apsisprendė, kokios bk reikia, vadinasi, 1824 metais. Šį tarpsnį galima pavadinti Poškos teorinio brandumo etapu. O dar vėliau - praktinis apsispręstos norminti kalbos norminimo darbas - žodyno rašymas, kurį Poška pradėjo netrukus 1825 metų pavasarį ir dirbo iki mirties (1830). Poška jautė turįs konkurentų. Žinoma, kad [jau 1823 m . pabaigoje Kiprijonas Nezabitauskis sudarinėjo lietuvių kalbos žodyną](#). Jis per prof. Lobjką tikėjosi mecenato grafo Rumiancevo paramos tam žodynui išleisti. Tačiau nors Poška taip pat susirašinėjo ir artimai bendravo su Lobjka, šis slėpė nuo jo Kiprijono sumanymus: „[Poška] nežino to, kad yra asmuo, kuris rimtai galvoja apsaugoti lietuvių kalbą. [...] tik vien iš Šviesiausio dauggalio Kunigo Kanauninko galima laukti puikaus Lietuvių kalbos žodyno.“ Vėliau Lobjka, nusivylęs prastoku leksikografiniu Kiprijono metodu, perėjo Poškos pusėn ir bent moraliai, rašydamas Rumiancevui, jau parėmė Poškos žodyną: „Poška gerokai už jį [Kiprijoną Nezabitauskį] mokytesnis“, o toliau - „beje, Poška irgi ketina imtis šio darbo [rašyti žodyną] [...], Poška puikiai moka lotyniškai“.

Tad galima sakyti, jog Poška nukonkuravo Kiprijoną Nezabitauskį - po to Kiprijonas jau metė ir, regis, nebegrįžo rašyti nebaigto, iki K raidės pradėto žodyno. Poškos konkurentu tam tikra prasme laikytinas ir Aleksandras Butkevičius. Net nematęs Butkevičiaus gramatikos, Poška Lobjkai rašė: „Kun. baziliono A. Butkevičiaus parašytą lenkų-lietuvių gramatiką, dar rankraščiu tebesančią [...], nesiūlyčiau paleisti į pasaulį“. Poškai neramu, kad gali išeiti gramatika, kurios jis nematęs, ir kurios normos tiesiog negalėjo sutapti su jo siūlomomis. Poškos nerimą galima suprasti, žinant, kad jo

konkurentas Kiprijonas Nezabitauskis jau buvo perskaitęs Butkevičiaus gramatiką ir savo ranka prirašęs tris lankus papildymų. Galbūt Poška jautė konkurenciją iš Kiprijono Nezabitausko ir Butkevičiaus sąjungos - sprendžiant iš Kiprijono tekstų, toji konkurenciškoji poškiškai bk linko krypti į aukštaičių pusę, joje pasitaikė ir nemažai hiperaukštatiškų, neegzistuojančių lyčių. Turėjo Poška ir sąjungininką Kajetoną Nezabitauskį, netikrą (kitos motinos) Kiprijono Nezabitausko brolių. Kajetono 1824 m . išleisto žemaitiško elementoriaus rašybą ir rašomąją kalbą Poška vertino superlatyvais: „stilius [...] yra labai geras, aiškus, rišlus; antra, rašyba yra tobula ir nieko taisyti nereikia; trečia, man o manymu , mūsų lietuvių kalbos [...] gramatiškumas labai geras [...]. Žodžiu, ši rašyba ir gramatiškumas gali būti laikomi pavyzdiniais ". Kajetonas, gimęs žemaitis dounininkas, derinosi prie Poškos (ir, matyt, savo) dūnininkiškos teorijos ir tuo nusipelnė pagyry! Tačiau Poškos teorija ne visai atitiko praktiką. Jis niekada nerašė vien tik žemaitiškai, visada vartojo ir aukštaitiškų lyčių. Net rašmenis ū, ó ir gal ji įsivedė, turbūt norėdamas įtikti visų tarmių žmonėms , kad kiekvienas galėtų perskaityti savaip. Tad Poškos praktikoje matyti giedraitiško nenuoseklumo. Poška - entuziastingasis bk kūrėjas ir žemaičių patriotas, norėjęs ir stengęsis tapti bendrinės kalbos Homeru, Šekspyru, Liuteriu...

Kitas minėtinas Poškos kartos žmogus, tik kokiais šešeriais metais jaunesnis, buvo bernardinus vienuolis **Jurgis Ambraziejus Pabrėža**, dažniausiai žinomas kaip botanikas, vaistažolininkas ar Katalikų bažnyčios kunigas, skelbtinas palaimintuoju. Tačiau Pabrėža didžiąją kūrybinio gyvenimo dalį gyveno atokiau nuo Poškos Žemaičių kunigaikštijos centro - Kretingos vienuolyne, tad kaip ir Žemaitijos pakrastyje. Ir bk poreikį jis pajuto vėlėliau. Nors susirašinėjo su Vilniaus profesoriais, tačiau ne su tais, kurie domėjosi bk kūrimu - gal išskyrus prof. Wolfgangą, kurio duktė Pabrėžai pasiūlė augalams pavadinimus kurti pagal pagoniškus lietuvių dievų vardus. **Nors žemaitiškai tekstus rašė seniai, seniausias žinomas yra datuotas 1798 metais**, tačiau tik maždaug 30 metų vėliau Pabrėžos mintys apie bk ėmė subręsti. 1828 metų lapkritį prof. Wolfgangui Pabrėža rašė: „[...] ar nebūtų galima palaukti, kol nepasitarsiu su Didžiai Šviesiu Ponu Paškevičiumi [Poška], sudarinėjančiu žemaičių kalbos žodyną, kad būtų galima išlaikyti žemaičių rašybos vienodumą".

Taigi ir užkampioje Kretingoje Poškos žodynas, tada jau trejus metus rašytas, buvo garsus. Tačiau Pabrėža, palyginti su Poška, prieš ketverius metus apsisprendusiu, kokio bendrinės kalbos modelio reikia, vėlavo. Jis dar svyravo. Bet po pusmečio ir Pabrėžos apsispręsta: „Dėl žemaičių rašybos nesu linkęs savo nusistatymo keisti [...]. O žodyno autorius taip pat turi rašyti pagal savo nusistatymą, ir čia jau jo nepakreipsi, ypač kad jau bebaigiąs savo veikalą. Be to, iki šiol neturime jokios žemaičių krašto gramatikos: tad ar šiaip, ar taip." Taigi Pabrėžai kurti žemaičių dounininkų tarpe paremtą bk apsisprendimo etapas prasidėjo ties ketvirtojo dešimtmečio pradžia. Jo teorijoje Mažoji Lietuva turi savo bk, lietuviai (aukštaitiai) gali sau patys mokytų vyrų surasti, o jis rašąs tik žemaičiams: „**Weykała tóu rašíiau ne dieley Lyitóówyniku, (kóryi gał sau tolyi óz móni geresnius Pyszorius atrasty) ale dieł tykruuju Zemaytiu, pri kóriu nier myśzyny niejoky kałbos lyitóówyszkos: teyp yr kałbó tykray žemaytyszko rupinaus paraśziity**" Pabrėža įsitikinęs, kad „žemaitis niekada nesutars dėl kalbos su lietuviai nei su prūsai ar latviai". Jis pyko ant lietuvių (aukštaičių): jie yra „tokie atkaklūs ir užsispyrę kalbėti ir rašyti savaip, kad jiems taip ir ne kitaip atrodo: vien lietuvių kalba ne tik rašyti, kalbėti, bet ir alsuoti tikroji Žemaitija privalo. Lietuvà tebūna Lítuwa, maišytieji - maišytisiais, o žemaičiai - žemaičiais". Pabrėža kuria bk žemaičiams, o tai jo modelyje implikuoja dar dviejų lietuvių bendrinių kalbų galimybę - Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių (aukštaičių). Praktiškai į savo bendrinę žemaičių kalbą Pabrėža įsivedė ir specialius iki tol nei jo paties, nei ko kito nevertotus rašmenis: ćz,

sz, dvigubus balsius aa, ee, ii, yy, oo, uu ir kt. Ir šiuos rašmenis vartojo įvairiausiems tekstams, išskyrus religinius. Religiniai tekstai, pirmiausia pamokslai, Pabrėžai ir toliau neatrodė lygiaverčiai pasaulietiniams, jiems lyg ir netaikė bk reikalavimų - tai buvo visų pirma sau pasirašyti tekstai, skirti būti perskaityti ar persakyti balsu, rašytinė forma jiems tebuvo lyg ir antrinė. Kaip rašė Saulius Žukas, Pabrėžos eilėraščiai fiksuoja „episteminių kultūros lūžio procesą, perėjimo nuo vienu vertybių prie kitų situaciją“.

Taigi pati bendrinė kalba - jau modernaus pasaulio bruožas, o nebendrinės kalbos religiniai raštai - seno mąstymo reliktas. Pabrėžos kuriamas bendrinės žemaičių kalbos žemaičiams projektas buvo grandiozinis: 1) pats su pagalbininku Juozapu Butavičiumi ir kitais parašė botanikos darbų, svarbiausia, kapitalinį veikalą apie augalų sistemą [Tayslós Augymynis, 1843](#); 2) pagalbininkas Simonas Grosas parašė žemaičių kalbos gramatiką bei žodyną visiškai pagal Pabrėžos rašybą ir tarmę, tad tai buvo tiesiog Pabrėžos bk modelio gramatika ir žodynis; 3) pramokęs Pabrėžos rašybos Butavičius perrašė per 1000 puslapių turinčią Simono Daukanto Istoryje Zemaytyszka, 1834. Tai fundamentalesnis ir geriau vykdytas projektas negu Poškos: formuojama žemaičių bk buvo parašyti botanikos, gramatikos, žodyno, istorijos rankraščiai. Bet nė vienas Pabrėžos rašyba rašytas tekstas taip ir nebuvo išspausdintas. Fundamentalusis separatistas Pabrėža vien dėl lėšų stokos nebūtų galėjęs savo ir bendradarbių idėjų paskleisti plačiau.

Taigi Poškos, Pabrėžos, kaip ir Klemento kartai buvo lemta bandyti pradėti, bet nebaigti. Dar trečiajį dešimtmetį, kaip minėta, daug lietuviškų tekstų, paremtas grafo Jurgio Plioterio, paskelbė jaunasis [Simonas Stanevičius](#), jau kitos kartos atstovas. Jis buvo rimtas filologas, karjerą pradėjęs senų tekstų studijavimu ir publikavimu (ištrauka iš Daukšos Postiles), skelbęs juos ir vėliau (anoniminė 1737 m. gramatika, perspausdinta 1829 m.). Tačiau bendrinei kalbai „S. Stanevičius ne tik neperša senųjų raštų kalbos, kaip tokios, ir nelaiko jos kad ir žodyninės sudėties atžvilgiu visai tobula, pavyzdinga, bet, turėdamas prieš akis literatūrinės kalbos kūrimą ir jos įvedimą į viešąjį gyvenimą, mokyklas, labai aiškiai sako, kad 'niewîna ysz tû ràsztu ney ràsztyniku îkandyne sekty ne gàlyme, kadang niewînas ysz jù niera tayp tôbułas [...], îdant wysokiâm âmžiuuy yr koźna lûma žmonyjms lituwysz kay kalbiety arba raszyty norentyjms paweykslu bûtu'“

Visgi Stanevičius nepaliko teorinių svarstymų, kokią reiktų kurti lietuvių (žemaičių) bk. Net minėtoje perspausdinamos 1737 m. anoniminės „gramatikos prakalboje S. Stanevičius neišdėstė visos savo kalbinės programos“. Galėtų kilti klausimas, ar jis tokią iš viso turėjo. Tačiau Stanevičius pats tekstus rašė labai tiksliai savo dūnininkų tarme. Pavyzdžiui, neturėdamas spaustuvėje ženklų y su stogeliu, ėmė rašyti yj, kad tik tiksliau išreikštų savo tarmės fonetinę lytį. Dažnai žymėdavo kirčius. Jis, rodos, yra rašęs ir lietuvių-lenkų kalbų žodyną, prirašęs iki L raidės - žodynas gal ir turėjo norminamąją intenciją (nors Stanevičiui taip pat galėjo rūpėti istorinės leksikos rinkimas, plg. „'Postillos' pabaigoje, p o klaidų atitaisymu, paliktas paskutinis įrašas [...] 'Jau pabaigiau darbą'. Bet kokį darbą? Ar tuo S. Stanevičius norėjo pasakyti, kad baigė 'Postillą' skaityti, ar medžiagą iš jos rinkti žodynui, ar gal ruošti ją visą spaudai? Neabejotina bent, kad tuo jis pažymėjo užbaigęs rinkti iš 'Postillos' pamestus ir užmirštus žodžius' literatūrinei kalbai turtinti'). Girdenis net yra vertinęs, kad „Simonas Stanevičius [...] grafikos ir ortografijos nuoseklumu tolokai pralenkęs visus ankstesnius Didžiosios Lietuvos autorius - iki pat Antano Baranausko“.

Galima patikslinti, kad prie nuosekliai savųjų rašybų laikiusi priskirtini ir Pabrėža bei Čiulda, jie tik savo tekstuose nežymėjo kirčių. Stanevičius galėjo nebūti tikras, kad tik jo žemaitiškas bk variantas

prigis ir paplis, dėl to galėjo nebūti linkęs jo teoriškai svarstyti. Antra vertus, Poška 1824 m. Lobjkai jau buvo išdėstęs, kad tik žemaičių dūnininkų tarmė tinkanti visų lietuvių bendrinei kalbai. Taip pat Kajetonas Nezabitauskis, Stanevičiaus bendramokslis, gimęs dūnininkas, rašė dūnininkiškai poškiškai. Tam galbūt pritarė ir Poškos [kaimynas Leonas Uvainis, buvęs kandidatas į lietuvių kalbos lektoriaus vietą Vilniaus universitete](#), bei poetas Silvestras Valiūnas. Su jais bendravęs ar ryšius palaikęs Stanevičius tiesiog rašydamas savąja tarme natūraliai derėjo prie dūnininkiškų nuotaikų. Iš to, kaip Stanevičius skrupulingai perteikinėjo visus savo tarmės niuansus, kirčius, galima matyti, kad jam rūpėjo ir tarimas. Galimas daiktas, kad bk tarimą jis galėjo įsivaizduoti turintį būti maždaug tokį, koks yra tarmėje (taip įsivaizdavo ir Pabrėža), ir tik rašybą derinti prie tarimo - Stanevičius (kaip ir Pabrėža) taip pat nevarėjo jokių polifoninių rašmenų. Poška tokio nuoseklumo nebuvo išlaikęs. Taip pat neaišku, ar Stanevičiui rūpėjo orientuoti savo rašomąją kalbą į kokios nors aiškiau apibrėžtos teritorijos gyventojams. Jis labai domėjosi ir Mažosios Lietuvos raštais, ir rytietiškais Sirvydo, buvo nuvykęs į Karaliaučių padirbėti pas Liudviką Rėzą. Vertino visus. Jo pasakėčia apie arklį ir lokį - žemaičių ir aukštaičių vienybės simbolis. Tačiau vis dėlto Stanevičiaus raštai labai žemaitiški. Antra vertus, Stanevičius kritikavo kitų savo amžininkų tekstus: Daukanto, Kajetono ir Kiprijono Nezabitauskiu, kritiškai įvertino Poškos rankraščių atidavimą užsieniuosna. Nejusti, kad jam kas atrodytų besąlygiškai adorotinas - net iš savo artimiausių kolegų ir bičiulių. Tačiau Stanevičius nesistengė kitiems primesti savo rašybos. Publikuodamas senuosius lietuviškus tekstus, išlaikydavo ir juose esančias nežemaitiškas lytis. Pats Stanevičius rašė: „Tam e łayke [...] daugumas Żemayczciu, winy ysz mēyles kałbos tiēwyszkiās, kyty ysz nōra wyską żynōty, 1żmōkose, skayta yr rāsza lituwyszkiay". Stanevičiui nesvetimas ir antrasis aspektas - ne tik iš kalbos meilės, bet ir iš noro viską žinoti jis rašė lietuviškai! Tarsi galima justti, jog kalba Stanevičius labiau domėjosi kaip objektu, o ne kaip priemone mintims reikšti, ne jos bendrinimu. Ir, pavyzdžiui, kirčių žymėjimas jam greičiau buvo ne noras visus išmokyti kirčiuoti, o tiesiog filologiškas malonumas tiksliai pajusti ir sužymėti tartį. Tad santūriojo specialisto Stanevičiaus vertybių sistemoje svarbesnis dalykas buvo kalbą tirti, o tik paskui - norminti.

Vidurys.

Prieš 1831 m. sukilimą stiproka buvo dūnininkų bendrinės kalbos versijai simpatizavusi intelektualų grupė. Ryškiausia ir įtakingiausia asmenybė tarp jų, žinoma, Poška. Jis buvo pritraukęs į savo projektą net dūnininką Kajetoną Nezabitauskį, aišku, tikėjosi pritarimo ir iš draugų dūnininkų Leono Uvainio, Silvestro Valiūno, Simono Stanevičiaus. Šalia nedrąsių Klemento pastangų dūnininkiškai orientuoti Giedraitį ir dar nesubrendusio dūnininkiško Pabrėžos modelio - Poškos dūnininkiškos pastangos tada tikriausiai buvo perspektyviausios.

Tačiau po 1831 m. sukilimo dūnininkai, kaip grupė, savo akivaizdžią įtaką jau buvo praradusi. Mirė Poška (1830) ir Uvainis (1828), Kajetonas Nezabitauskis išvyko Varšuvon (1825), Stanevičiui mirė mecenatas Plioteris (1836) ir jo galimybės ką nors publikuoti susiaurėjo. O posukiliminis laikas, ketvirtasis-šeštasis dešimtmečiai - tai Pabrėžos, Simono Daukanto, Juozapo Čiuldos, Motiejaus Valančiaus, jau dūnininkų, epocha.

Simonas Daukantas pačioje kūrybos pradžioje rašė labai žemaitiška dūnininkiškai. Jo [Istoryje Zemaytyszka \(1834\)](#), [Prasmą Łotinŭ kałbŭs \(1837\)](#), [Budą Senowęs-Lėtuwiŭ Kalnienŭ ır Zámajtiŭ \(1845\)](#) ir kiuose to meto tekstuose vyraute vyrauja žemaitiškos lytis. Matyt, ir jo Darbų (1822?) neišlikęs originalus rankraštis buvęs labai dūnininkiškas. Tarsi atrodytų Daukantą buvusį karštą

žemaičių bendrinės kalbos puoselėtoją ir propaguotoją. Tačiau po Būdo nemažai išėjusių Daukanto tekstų turi vis daugiau aukštaitiškų bruožų. Maždaug nuo tada Daukantas ėmė leisti nemažai populiarių ūkiškų knygelių taja ne tokia žemaitiška, paprastesne, mažiau įvairių diakritikų turinčia kalba ir rašyba. 1849 metais mirė Daukanto bičiulis Pabrėža, galėjęs nuolat palaikyti žemaitišką Daukanto orientaciją. Po šios mirties Daukantas simboliškai atsisakė rašmens ó [o], išmokto turbūt iš Pabrėžos, ir sugrįžo prie savo seniau vartoto ū. Roma Bončkutė pastebi, kad vėlesniame veikle [Pasakojimas apej Wejkałus Lietuvių tautos senowie](#) (1850) „yra palyginti nemaža vakarietišku kalbos lyčių, todėl retesni diakritiniai ženklai“.

Tačiau aišku, kad Daukantas ne tik dėl Pabrėžos ėmė daugiau vengti žemaitiškų. Viena, jis išleido [Būdą, epochinį veikalą, pirmąją lietuviškai spausdintą mokslo knygą, ir, žinoma, tikėjosi netrūksiant jai skaitytojū](#). Bet labai žemaitiška, labai archaizuota kalba, net su skoliniais iš latvių ir prūsų kalbų, tik išmokusiam skaityti žemaičiui ar aukštaičiui turėjo būti vargiai įkandama. Net Daukanto bendramokslis iš Žemaičių Kalvarijos gimnazijos laikų Kajetonas Nezabitauskis, Varšuvoje garsėjęs kaip lietuvių ir žemaičių kalbų specialistas, pats dounininkas, laiške jam rašė, kad visai nesuprantąs Būdo kalbos: „daug atskirų pasakymų, net ištisų periodų, ilgesnių fragmentų visiškai negaliu suprasti“.

Kas galėjo būti skaudžiau autoriui, šio veikalo išleidimą tuo metu turbūt laikusiam svarbiausiu savo gyvenimo laimėjimu? Pajutimas, kad tokiai kalbai trūksta skaitytojo, galėjo būti vienas iš akstinių Daukantui imti orientuotis į paprastesnę ir aukštaitiškesnę kalbą. Tada Daukantas ir ėmė rengti ūkiškas knygeles, kurių ne tik kalba, bet ir turinys turėjo būti suprantamesnis daugumai skaitytojų. Aukštaitinama žemaičių tarmė - Daukanto pastangos atsižvelgti ir į suvoktus skaitytojų poreikius. Tačiau reikia nurodyti dar vieną priežastį. Daukantas, kūręs etninę lietuvių tautos, visų Didžiosios ir Mažosios Lietuvos lietuvių bendrumo idėją, kad ir gana nekonkrečią, turėjo suprasti, jog gryna dounininkiška rašomoji kalba yra neperspektyvi, jog nors žemaičiai, amžių iš mokyti, galėjo geriau ar prasčiau skaityti aukštaitiškus tekstus, tačiau jokie - Mažosios ar Didžiosios Lietuvos - aukštaičiai nebuvo pajėgūs suprasti apygrynio žemaitiško teksto. Jam turėjo aiškėti, kad bendrai lietuvių etninei vizijai reikia ir bendros suprantamos visiems kalbos.

Tačiau kaip šalia etninės nematyti jokios konkrečios politinės Daukanto vizijos, taip nematyti ir jokio konkretesnio bk projekto. Jau visai į gyvenimo pabaigą Daukantas rašė: „mano nuomone, negalima rašyti nei vien gryna žemaičių, nei gryna aukštaičių (tarme), bet reikia domėtis jų švelnumu, harmoningumu ir glaustumu“. Kaip tai padaryti, jam ir tada nebuvo aišku.

Ne vieną dalyką spręsti paliko laikui: ar d, t minkštinti, parodys laikas"; „dėl įvardžio asz ketvirtojo linksnio, tai laikas parodys, mani ar manę reikia rašyti ". Didžiulį žodyną, gyvendamas pas Valančių, rašė lyg ir akademinį, skirtą žemaičių akademijai. Tačiau ir jame dažnai vartojo gretutines žemaitiškas bei aukštaitiškas lytis, plg. kwiestas ir kwijstas, medioti ir medžioti. Ir, galų gale, norą aukštaitinti galėjo iš dalies palaikyti pensiją Daukantui mokantis Motiejus Valančius, pats vartojęs aukštaitiškų. Kai kas Daukanto teorijoje panašu į giedraitišką - šnekamosios bk vizijos neturėjimas. Pasakojimo pratarmėje Daukantas rašė skaitytojui: „gali pats, vieną kartą perskaitęs, antrą kartą skaitydamas nusuokti žodžius pagal suoką savo parakvijos. Ir taip kame randi parašyta kantri ir narsi kareiviai, skaityk kantrūs ir narsūs kareiviai, kame randi kantrį vyrą, skaityk kantrų vyrą ir taip toliau". Nejusti intencijos norminti ir šnekamąją kalbą. Tas pats matyti ir iš jo polifoninių rašmenų, pavyzdžiui, iš ū: „Kur iszpuł raszyti uo, taj łabaj yra raszyt ū, par tą wisims gal itikti, tie[ms], kurie

pirmu uo, ir tie[ms], kurie isztar ou, nesgi wieni saka duoti, kiti douti". Kvietęs kultūros modelių pavyzdžių dairytis senovėje, Daukantas Vytauto Kavolio buvo pakrikštytas radikaliu archaistu. Tačiau bk perspektyvos požiūriu jis ilgainiui iš astringo žemaičių entuziasto darėsi tolerantiškėjančiu skeptiku. Daukanto studijų kolega Juozapas Čiulda žemaitišką nusistatymą raštu išdėstė gana vėlai, jau gerokai persiritęs per savo penkiasdešimtmetį - parašė solidžiausią ir išsamiausią iki šiol **žemaičių kalbos gramatiką (1854, 1855)**, nors pavadino tik trumpais samprotavimais. Čiulda tik vieną kitą lytį gramatikoje paliko aukštaitišką, ir tą paprastai motyvavo kalbos sistemos reikalavimu; apskritai gramatika labai dounininkiška. Čiulda aiškino, „jog vakarų žemaičių patarmė yra labiau susiformavusi, dėl to jos daugiausia laikiausi". Vadinasi, jis jau rėmėsi žemaičių norminimo tradicija, ją suvokė kaip stiprią, nebesijautė žemaičių kalbos norminimo pradininkas. Atmesdamas aukštaičių tarmę sakė, kad joje „beveik nėra jokio gramatiškumo, tėra tik iškreiptos ir sugadintos lenkų kalbos mišinys su lietuvių kalba".

Čiulda skeptikas ir pačių lietuvių atžvilgiu. Gramatiką paskyręs „išalkusiam žemaičių literatui pagelbėti", paaiškino: „**sakau žemaičių, nes apsileidęs ir tinginys lietuvis linkęs geriau įkyrėjusį badą užsispyręs kęsti, negu ieškotis tokio peno**". Čiulda taikė savo bk modelį visiems Didžiosios Lietuvos lietuviams, tad ir aukštaičiams. Panašu, kad Čiuldos atvejis jau rodo, jog **žemaičiai iš subetnosio buv o è m ė jaustis darąsi pagrindiniu Didžiosios Lietuvos etnosu**. Taigi šeštajame dešimtmetyje buvo įmanoma įsivaizduoti aukštaičius galėsiant išmokti žemaitiškai, žemaičių bendrinės kalbos! Ir tai liudijo žemaitis dounininkas, nuo aštuonioliktųjų gyvenimo metų negyvenęs žemaitiškoje aplinkoje, didžiausią brandaus ir sąmoningo gyvenimo dalį praleidęs tarp aukštaičių. Čiuldos gramatika labai preciziška, autorius labai tiksliai laikėsi savo siūlomų taisyklių. Jo tekste nėra jokio polifoninio rašmens, kaip kad ir Pabrėžos, atvirkiščiai negu Poškos ar Daukanto. Čiulda neabejojo vienodos šnekamosios bendrinės kalbos reikalingumu ir visai moderniai apibrėžė ją. Tai ilgas žingsnis į priekį, palyginti su Giedraičio ar net su Poškos samprata ir bandymais. Savo rankraščio nuorašą Čiulda siuntė Valančiui, jam ir dedikavo. Tam tikra prasme ši gramatika pretendavo tapti planuojamos Žemaičių akademijos akademinė gramatika. Tačiau nors ir buvo nusiųsta Adomui ir Zavadskui į Vilnių spausdinti, tačiau tada trūkstant lėšų ir liko rankraščiu.

Taigi Čiulda - pedantiškas žemaitis dounininkas, ambicingas žemaitintojas, vylęsis ir aukštaičius mokyti rašyti bei šnekėti žemaitiškai. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius būrė apie save Varniuose mokytus žemaičius - Daukantą, Kašarauską, Andriauską ir kt. Svajoto apie Žemaičių akademiją, lyg ir turėjo norų globoti ar skatinti Daukanto rašomą žodyną bei Čiuldos gramatiką.

Tad terpė tarsi buvo palanki bręsti bei tvirtėti bendrinės žemaičių kalbos idėjai ir praktikai. Tačiau paties Valančiaus tekstai taip pat nebuvo visai žemaitiški. Iš pradžių, pavyzdžiui, dvitomyje **Žemajtiu Wiskupiste (1848)**, Valančiaus kalba dar žemaitiškesnė, tačiau vėliau aukštaitiškų daugėjo. Pasak Petro Joniko, Valančius yra sąmoningai įsivedęs tris ryškius aukštaitiškus atvejus: a) afrikatas, b) dvibalsius ie, uo, c) sveikus dvibalsius ai, ei. Vien aukštaitiški dvibalsiai ie, uo atima iš jo kalbos ryškiausias dounininkiškas ypatybės. Sąmoningas pastangas aukštaitinti ir kartu netikslų aukštaičių tarmės mokėjimą rodo didelis hiperaukštaitiškų afrikatų dažnumas jo raštuose, pavyzdžiui, prawedze 'pravedė', meldže 'meldė'. Juozas Tumas pasakojo anekdotinį įvykį, kaip Valančius, lankydamas vieną aukštaičių parapiją, klausė parapijiečių komisijos: „Aš noru ženote, kapče junsu kunigėlė elgas...", o jam atsakė: „Nežėnoti mūsų kunigėliai, Dvasiškas Tėveli! Ir kapčių pas mus jokių nėra: mes visi karališkiai...". Jonikas manė, jog tokie pavyzdžiai rodo, „kaip vyskupo santykiai su

įvairiatarmiais vyskupijos žmonėmis spyrė jį atsisakyti gryniosios savo tarmės raštuose, kurie juk buvo skiriami ne tiems vieniems jo kaimynams žemaičiams". Ir apskritai „žemaičio Valančiaus rašomosios kalbos tarminį mišinį sudarė pirmiausia du veiksniai: laikymasis ypač tikybinių raštų tradicijos ir taikymasis prie aukštaičių".

Tikrai, Valančius buvo praktiškas žmogus, jis visada gerai jautė aplinką, savo pavaldinius, jų nuotaikas ir poreikius, nebuvo „pakilęs nuo žemės". Jo kūrinių kalba dažnai labai liaudiška, gyva, specialiai kurta suprasti platesniam skaitytojui. Norėdamas išlikti jam paveikūs, į savo raštus ne tik įsileido tam tikrų aukštaitiškų lyčių, ne tik prikūrė hipernormalizmą, bet ir nevarėjo jokių polifoninių įvairaus tarimo rašmenų, vengė visokių įmantresnių rašmenų su diakritikais. Tad labiau stengėsi būti supastas, negu išplatinti kokį nors konkretų kalbinį sumanymą. Ir bk kūrimas teliko antraeilis uždavinys.

Kad jokio griežto projekto savajai bk kurti Valančius nebus turėjęs, gali liudyti tai, kad aukštaičius skatino leisti knygas savo tarme - Juozapą Zenevičių, Antaną Baranauską. Tai turbūt leido jam būti kiek tolerantiškesniam ir skirtingoms Daukanto žodyno, Čiuldos gramatikos bendrinės kalbos vizijoms, nei, tarkim, jo vietoj būtų galėjęs būti Pabrėža. Kultūros moderninimo aspektu Kavolis Valančių laikė tradicijos racionalizatoriumi ir autoritetiniu populistu. Bendrinės kalbos idėjos aspektu nepavadinčiau jo teoretiku, greičiau populistiniu praktiku. Perfrazuojant žodžius apie Stanevičių, galima pasakyti, kad Valančiaus vertybių sistemoje svarbesnis dalykas buvo kalbos vartoseną, o tik paskui - norminimas. Tad paskutinis etapas, ketvirtasis-šeštasis dešimtmečiai, mišrus. Nors tada daugiausia vyravo žemaičių dounininkų intelektualai ir lytys jų raštuose dominavo labiau žemaitiškos nei aukštaitiškos, tačiau paprastai neapsieita ir be aukštaitiškų. Galima net sakyti, kad „grynos" žemaičių bk net idėja, ypač šeštąjį dešimtmetį, nebebuvo puoselėjama. Ketvirtajame dešimtetyje dar Pabrėžos mintys buvo ryškios ir įtakingos (turbūt veikė šiek tiek Daukantą, turėjo savo mokinių ir pasekėjų - Simoną Grosą, Juozapą Butavičių), jo grynuoliškas žemaičių bk projektas tada dar atrodė perspektyvesnis. Tačiau šeštąjį dešimtmetį ir Daukantas, ir Valančius savo raštuose buvo linkę daryti vis daugiau nuolaidų aukštaitiškoms lytims.

Pabaiga.

Visi jie laikui bėgant kūrė žemaitišką tradiciją, kuri ėmė dominuoti Didžiojoje Lietuvoje. Galėjo atsitikti, kad jei Rusija po 1863 m. sukilimo nebūtų uždraudusi lietuviškos spaudos, tai Valančiaus norėtoje kurti Žemaičių akademijos aplinkoje gal ir būtų toliau formavusis bendrinė Didžiosios Lietuvos kalba, turinti daug žemaitiškų elementų, bet ne taip mažai ir aukštaitiškų lyčių. Ji turbūt nebūtų išbarsčiusi tokio glaudaus ryšio su lenkų rašyba - rašmenys cz, ł, sz, w galėjo likti ir bendrinėje kalboje.

Vadinasi, Daukanto, Čiuldos, Valančiaus kartai buvo lemta tęsti Klemento, Poškos kartos pradžios bandymus, tačiau išbaigti jų lemta nebuvo nei jiems, nei niekam kitam. Žemaičių bk šaka buvo dirbtinai nukirsta, o Mažojoje Lietuvoje spausdinamos Didžiai Lietuvai lietuviškos knygos ir laikraščiai žemaitiški būti negalėjo.